

SURNAZEN MUSTAFA PAŞA

(? - 1657)

Ali Arslan

XVII. yüzyılın ortalarında Sultan İbrahim (1640-1648)'in son zamanları ile IV. Mehmed (1648-1687)'in hükümdarlığının ilk yıllarında muhtelif üst seviyedeki devlet kademelerinde aktif olarak hizmette bulunan ve Osmanlı Devleti'nde vezirazamlığa kadar yükselmiş olan Surnazen Mustafa Paşa, aslan Arnavuddur¹. Devlet kademelerinde bilinen ilk vazifesi, hasodabaşılık² olduğundan³ büyük

1 Mustafa Nalmâ, *Ravzatü'l-Hüseyn fi hulâsati'l-ahbârî'l-hafikayn*, İstanbul 1280, VI, s. 102; Abdî Paşa, *Vekayi'nâme* (Türk Tarih Kurumu kütüphanesi no: 44'de bulunan nüshanın İstanbul Türkiyat Enstitüsü 1955/211'deki fotokopileri), v. 7; Mehmet Halife, *Tarih-i Gilmâni*, (Türk Tarihi Encümeni Mecmuası ilâvesi), İstanbul 1345, s. 35; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, I, İstanbul 1314, s. 283; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmani*, IV, İstanbul 1311, s. 394; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/II, Ankara 1977, s. 411. M. Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilâtı Tarihi* (I, Ankara 1978, s. 356)'inde; Fındıklılı Silahtar Mehmed Ağa'nın *Silahtar Tarihi*'ndeki kaydı (I, İstanbul 1928, s. 107)'na istinaden, Boşnak olduğunu isbat etmek istemiş, fakat yukarıdaki kaynaklardan hiç bahsetmemiş veya görmemiştir.

2 Hasoda: Padişahın gündüzleri saraydan dışarı çıkmadıklarında, vakit geçirdikleri hareme bitişik olan mahaldir (İ.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Saray Teşkilâtı*, Ankara 1945, s. 323). Hasodabaşılık ise, Hasoda'da hizmet görenlerin başında bulunan ve burada yalnız Padişâha arzda bulunabilen yüksek rütbeli görevlidir (Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 323).

3 Mehmed Halife, *a.g.e.*, s. 21; Abdî Paşa, *a.g.e.*, v. 7b; Silahtar, *a.g.e.*, I, s. 107. Surnazen Mustafa Paşa'yı Osman-zâde Tâib Ahmed (*Hadikatü'l-vüzerâ*, Freiburg 1969, yayımlayan D. Robischon, s. 102); Mehmed Süreyya (*a.g.e.*, IV, s. 394) ve Uzunçarşılı (*Osmanlı Tarihi*, III/II, s. 411), Kapucubaşılık ile devlet hizmetine girdiğini yazıyorlarsa da bu yanlıştır.

ihtimal ile enderunlu⁴ olup⁵, hadım (tavaşi) denilen akağalardan değildir⁶. Harem-i Hümayûn'da⁷ meşhur olmuştur⁸.

Mustafa Paşa'nın neden Surnazen diye anıldığı meçhûl olup⁹, 1007 (1598)'den önceki bir kaç yıl içinde doğmuş olmalıdır¹⁰. Dönemin meşhûr mimarı Kasım Ağa'nın damadadır¹¹.

Sofu Mehmed Paşa 1058 Receb ayının 18. gününde (9 Ağustos 1648) hasodaya sadere^t mührünü almaya gittiğinde, sabık sadrazamın kayıp olmasından dolayı mührü hasodabaşı Arnavut

4 Enderun: Devşirmelerden seçilerek saray içinde yetiştirilenlerin eğitim gördükleri yerdir (M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1946, I, s. 533-536).

5 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (III/II, s. 411)'nde Enderunlu olmadığını kaydetmektedir. Fakat hangi kaynağa istinat ettiğini belirtmemiştir. Hasodabaşılığı'na tayin hususunda yine Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı* (s. 340)'nda «Hasodabaşılığı tavaşi (hadım) denilen akağalar tayin olunmuş ise de bazen de Enderun'dan yetişmiş olan iç oğlanlar tayin edilmiştir» demektedir. Bu ifade de gözünü almırsa kesin hüküm vermek mümkün değildir. Pakalın ise, «Enderun mektebinde tahsilde bulundu» derken (*Maliye Teşkilatı*, I, s. 355) kaynak göstermemiştir. Hasodabaşılığa, genellikle hadımlardan tayin edilmesine rağmen, Mustafa Paşa'nın Mimar Kasım Ağanın damadı olduğu (Naimâ, *Tarih*, V, s. 11) nazara alınırsa, Mustafa Paşa, büyük bir ihtimalle hadım Akağalardan değil, Enderunludur.

6 Akağalar: Sarayın Babüssaade denilen kapısını muhafaza eden ve diğer mühim hizmetlerde istihdam olunan ağalardır. Bunlar ya doğuştan ya da sonradan hadım edilmiş bir gruptur (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 354).

7 Harem: Saray, konak ve evlerin kadınlara mahsus kısmına verilen isimdir (Pakalın, *Tarih Deyimleri*, I, s. 747). Pâdişâhların haremi ise, Harem-i Hümayûn diye anılmaktadır.

8 Evliya Çelebi, *a.g.e.*, I, s. 273.

9 Sur, boynozdan yapılmış boruya verilen isimdir (Pakalın, *Tarih Deyimleri*, III, İstanbul 1955, s. 257). Surnazen ise zurna çalan, zurnacı manasına gelmektedir (Şemseddin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, Dersaadet 1317, s. 744). Uzunçarşılı, «*Mehtehâne'nin her bölüğünde surnazen, sernakkarzen, sertabbul, serzinciri, sernefirî, serkôsi denilen üstadlar kendi bölüklerinin âmiri olup sermeh-teran-ı âlem de hepsinin âmiri idi*» demektedir (*Saray Teşkilatı*, s. 450). Fakat Mustafa Paşa'ya neden «surnazen» denildiği bilinmemektedir.

10 Silahtar, *a.g.e.*, I, s. 107'de Mustafa Paşa'nın 19 Rebiülevvel 1067'de vefat ettiğinde 60 yaşını geçtiğini kaydetmektedir.

11 Naimâ, *a.g.e.*, V, s. 11. Ayrıca bakınız, Ahmed Refik, *Âlimler ve Sanatkarlar*, yayına hazırlayan Vahit Çabuk, Ankara 1980, s. 181.

Mustafa ağadan almıştır¹². Fakat Mustafa Ağanın bu göreve ne zaman tayin olunduğu belli değildir.

Mustafa Ağa'nın hasodabaşılıktan azlinin sebebi ise, Voynuk Ahmed Ağa'nın beyanını sadrazamın haberi olmadan «*hilâf-ı kanûn üzere*» pâdişâha kendisinin sunmasıdır. Bu durum karşısında pâdişâh Surnazen Mustafa Ağa'yı saraydan ihrac¹³ etmek için sadrazamın telhisi kabul etmiştir¹⁴. Bilahere Kapucubaşılığa¹⁵ tayin edilen¹⁶ Mustafa Ağa, Rumeli beylerbeyisi Küçük Hasan Paşa'nın vefatı haberi İstanbul'a geldiğinde, 1058 Zilhicce'sinin son günü (15-16 Ocak 1649)'nde Rumeli beylerbeyisi olmuştur¹⁷. Muharrem 1059 (Ocak/Şubat 1649)'da karadan¹⁸ Girit'e gitmeye me-mur edilen Mustafa Paşa'ya yolda rast geldiği emval mallarından yüzbinden otuzbinini alarak harcırah yapması için kendisine tez-

12 Mehmet Halife, *a.g.e.*, s. 21.

13 İhrac: Saraydan çıkarılarak dışarıda başka bir göreve tayin etmek manasındadır.

14 Abdî Paşa, bu vak'anın 1059 Seferinin gurrasinde (ilk gününde) olduğunu kaydediyor (*a.g.e.*, V, 7b). Fakat Naimâ, 1058 Zilhicce'sinin son günü (15/16 Ocak 1649)'nde Surnazen Mustafa Ağa'nın kapucubaşılıktan azlı olunarak Rumeli beylerbeyiliğine atandığını yazıyor (*a.g.e.*, IV, s. 345). Ayrıca Kâtib Çelebi de, Mustafa Paşa'yı 1059 Cemaziyevvel'inde Rumeli Beylerbeyisi olarak gösteriyor (Fezleke, II, İstanbul 1287, s. 345). Silahtar ise, Surnazen Mustafa Paşa'nın 1058 Zilhicce'sinde kapucubaşılıktan Rumeli beylerbeyiliğine tayin olduğunu belirtiyor (*a.g.e.*, I, s. 107).

15 Kapucubaşı, pâdişâhın saray kapucularının âmiri ve büyük zâbiti hakkında kullanımlı bir tâbirdir (Pakalın, *Tarih Deyimleri*, II, İstanbul 1953, s. 167).

16 Mustafa Paşa'nın ne zaman kapucubaşılığa tayin edildiği de belli değildir.

17 Naimâ, *a.g.e.*, IV, s. 375; Silahtar, *a.g.e.*, s. 107. Uzunçarşılı, (*Osmanlı Tarihi*, III/II, s. 411) ve Pakalın, (*Tarih Deyimleri*, IV, s. 356) 1058 tarihini teyid ederken, Mustafa Paşa'nın Rumeli beylerbeyiliğine tayini Mehmed Süreyya (*a.g.e.*, IV, 395) 1059 yılı olarak yazıyor. Ancak Naimâ ve Silahtar'ın kayıtlarını kabul etmek gerekir. Yine Naimâ, Girit'te şehid olan Küçük Hasan Paşa'nın yerine Surnazen Mustafa Paşa'nın değil, Biyıklı Mustafa Paşa'nın tayin olduğunu yazmaktadır. Fakat bu tayinin vekâleten olması gerekir. Yoksa Naimâ aynı kişinin yerine iki şahsın tayin edildiğini yazarak çelişkiye düşmektedir. Ayrıca Osman-zâde Tâib Ahmed, Mustafa Paşa'nın kapucubaşılığından Karaman Eyâleti'ne tayin edildiğini yazıyor ise de (*Hadikatü'l-cüzerâ*, s. 102) bu yanlıştır.

18 «*Karadan*» tabiriyle ifade edilen, Anadolu'ya gidip en yakın yerden Girit'e geçmesi manasıdır.

kere verildi¹⁹. Cemaziyelevvel'de (Mayıs-Haziran) Anadolu'ya geçen Mustafa Paşa önce askerleri ve toplanan hazineyi Girit'e gönderip arkasından da kendisi geçmiştir²⁰.

Girit'te Serdar Deli Hüseyin Paşa'nın emri altında olmaktan rahatsız olan Mustafa Paşa, «*Elbette eyâletim defterhânesi bana teslim olunmak lazımdır. Eyâletimde düşen mahlûlâtı²¹ ben tevcih ederim*» deyince Hüseyin Paşa da «*Ben serdârım mahlûlât ve tevcihat bana mefuzdur. Senin alâkan nedir, edebinle otur*» şeklinde cevâb vermesi neticesinde, aralarında anlaşmazlık çıktı. Girit savaşlarında gösterdiği başarılar dolayısıyla devrin kahramanı olan Hüseyin Paşa'ya açıktan cebhe alamıyan Surnazen Mustafa Paşa da, gizlice serdarlığı elde edebilmek için Sekbanbaşı Mahmud Ağa ile beraber fitne çıkarmaya çalışıyordu. Hüseyin Paşa'nın düşen mahlûlâtı sattığı ve hakkı olana vermediğini ileri sürerek askerleri ifsâd ediyorlardı²².

Bu arada, Bıyıklı Mustafa Paşa'nın kapudanlığa tayin haberi İstanbul'dan Girit'e varınca divan kurulup gelen mektub okundu. Bu mektubun bir yerinde, «*Bu sene donanma mükemmel gönderilmiştir. Kandiye'nin teshirine say' idesiz*» denilmekteydi. Divanda hazır bulunanlar hep birden «*donanma ile bize ne kadar cedit asker geldi? Âsitane'ye defatle arz eyledik, mademki bize asker ve lagımcı²³ gelmeye..... bizde derman yoktur. Bir tarik ile metrîse (sipere) giremeyiz. Donanma bize asker getirmediyinden maâda küffar ile cenge bizden asker alıp götürdü*» diye cevap verdiler²⁴. Bu durum karşısında askerler de «*yeni asker ve lagımcı gelmedi*» diye edeb ve terbiye dışı hareketlerde bulunmaya başladılar. Mustafa Paşa ile Sekbanbaşı Mahmud Ağa bu fırsatı değerlendirip, «*Hüseyin Paşa'nın içerü Kandiye'ye gider şatırını tuttuk. Ser-*

19 Naimâ, a.g.e., IV, s. 378.

20 Kâtib Çelebi, a.g.e., II, s. 345.

21 Mahlûl: Bir vazifelinin vefatı ile o yerin boşalması manasındadır (Pakalın, *Tarih Deyimleri*, II, s. 384).

22 Naimâ, a.g.e., IV, s. 433; Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, Tercüme Mehmet Atâ, X, s. 154.

23 Lagımcı: Kaleleri düşürmek maksadıyla suriarın altından lagım kazanlar ve bu maksatla düşman tarafından yapılan hareketleri önlemek vazifesiyle mükellef bulunanlar (Pakalın, *Tarih Deyimleri*, II, s. 347).

24 Naimâ, a.g.e., IV, s. 434.

dar'ın küffarla gizli anlaşması vardır» diye askerleri fitneye teşvik ettiler. 22 Receb 1059 (1 Ağustos 1649) gecesi askerler Hüseyin Paşa'nın sarayına hücum ettiler. Hüseyin Paşa, «*Muradımız nedir? Yarın geliniz*» dedikte dinlemeyip sarayı ateşe verdiler ve Paşa'yı katletmek için ilerlediler ise de, Hüseyin Paşa hizmetçileri ile beraber karşı koydu. Bu sayede hayatını kurtardı; fakat yine de âsiler sarayı yağmaladılar²⁵. Ertesi gün (23 Receb 2 Ağustos) Surnazen Mustafa Paşa, serdarlık hayellerinden vazgeçip²⁶ Deli Hüseyin Paşa'nın bulunduğu yere geldi. Diğer beyler ve sekbanbaşı da toplanmıştır²⁷. Surnazen ve Sekbanbaşı ateşlemiş oldukları fitnenin kendilerini de zarara koyduğunu görünce, askerleri diğer beylerle beraber teskine çalıştılar²⁸. Serdar da düşmanla işbirliği suçlamasını reddederek, «*işte silah, işte metrisler*» gibi sözlerle askerleri savaşa teşvik etti. Nihayet, II. Kandiye kuşatması 2 Şaban 1059 (11 Ağustos 1659)'da başladı²⁹.

Şaban ayının son gününde (7 Eylül) siperlerin önündeki iki tabaya hücum edildi³⁰. Bir gülle parçası Mustafa Paşa'ya isabet etti ve elinden yaralandı³¹. Bunun üzerine Mustafa Paşa'nın yerine vekaleten kapudan Bıyıklı Mustafa Paşa Rumeli beylerbeyisi oldu. Bu sayede Surnazen Mustafa Paşa hem bir kenara itildi; hem de hücumda ölen Sekbanbaşı Mahmud Ağa «*ettikleri nifâkın mücâzatına giriftar oldu*»lar³². Zilhicce (Aralık 1649/Ocak 1650) ayında Haydar Ağa-zâde'ye kapudanlık, sâbık kapudan ve Rumeli beylerbeyisi vekili Bıyıklı Mustafa Paşa'ya da Rumeli beylerbeyiliği asâleten verildi³³.

25 Kâtib Çelebi, a.g.e., II, s. 350; Hammer, a.g.e., X, s. 154-155.

26 Naimâ, a.g.e., IV, s. 436.

27 Naimâ, a.g.e., IV, s. 436, Kâtib Çelebi, a.g.e., II, s. 350.

28 Naimâ, a.g.e., IV, s. 436, Kâtib Çelebi, a.g.e., II, s. 350; Hammer, a.g.e., X, s. 155. Yalnız Kâtib Çelebi, Surnazen Mustafa Paşa'nın isyanı teşvik ettiği mevzûunda bir şey kaydetmiyor.

29 Hammer, a.g.e., X, s. 155.

30 Naimâ, a.g.e., IV, s. 479.

31 Naimâ, a.g.e., IV, s. 340; Hammer, a.g.e., X, s. 155.

32 Naimâ, a.g.e., IV, s. 341.

33 Naimâ, a.g.e., IV, s. 455.

İstanbul'da Kethüda Bey'in³⁴ Defterdar İbrahim Paşa ile arasının açılması üzerine³⁵, Ocak ağaları birleşip sadrazama zorla defterdarı azl ettirerek³⁶, 20 Cemaziyelahir 1060 (20 Haziran 1650)³⁷da Surnazen Mustafa Paşa'yı cebren³⁸ defterdarlığa tayin ettirdiler³⁹.

Şevval ayının 15 (11 Ekim 1650)'inde Harem-i hümayûn'a sadrazamlık talebi ile gönderilen bir tezkere yakalandığında⁴⁰, Sadrazam, 15 Şevval 1060 (11 Ekim 1650)'de Surnazen Mustafa Paşa'nın başdefterdarlık görevinden ayrılmasını sağladı⁴¹. Fakat Surnazen Mustafa Paşa, «*Kethüda Bey'in tayin ettiği kimse olduğundan*» bütün ocak ağaları üzdüler. Hareme gönderilen tezkere'nin Mustafa Paşa'ya ait olmadığını ve onu başkasının gönderdiğini ileri sürdüler. Halk da «vezirazam içerden (saraydan) bir yeniçeri ağası çıkarıp Kethüda Bey'i de azledecektir» diye sözler yaydı. Bundan rahatsız olan ağalar, geceleri toplantılar yaparak bir gün çorba içmemeye karar verip, her tarafa musallat olmaya başladılar. Ağalarla başa çıkamayacağını anlayan sadrazam, onların aleyhinde çalışmaktan vazgeçip, arasını düzeltmeye çalıştı. «*Yerimizi isteyen* (Surnazen Mustafa Paşa) *rakibimizi onların hatırı için katletmeyip azletmekle iktifa ettik; daha bundan iyi muamele ve dostluk nasıl olur*» diye iltifatta bulundu. Bu sözler ağalara yetişince «*onlar da sahib-i devlet (sadrizam) bizim efendimizdir*» diye cevâb verdiler. Bilahare Şevval'in 18 (14 Ekim)'inde Sadrazam divanda «*Ağa ve Kethüda Bey'in ve diğerlerinin değiş-*

34 Kethüda Bey; Sadrazamın birinci derecede yardımcısıdır (Pakalın, *Tarih Deyimleri*, II, s.251).

35 Hammer, *a.g.e.*, X, s. 163.

36 Naimâ, *a.g.e.*, V, s. 10-11.

37 Abdi Paşa, *a.g.e.*, v. 16b.

38 Naimâ, *a.g.e.*, V, s.11; Hammer, *a.g.e.*, X, s. 160.

39 Naimâ, *a.g.e.*, V, s. 11; Abdi Paşa, *a.g.e.*, v. 16b; Hammer, *a.g.e.*, X, s. 163; Silahdar, *a.g.e.*, I, s. 107; Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, IV, s. 395; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/II, s.411; Pakalın, *Maliye Teşkilatı*, I, s. 356.

40 Naimâ, *a.g.e.*, V, s. 34; Hammer, *a.g.e.*, X, s. 174. Yalnız Hammer yakalanan tezkereyi kesin olarak Surnazen Mustafa Paşa'nın gönderdiğini kaydediyor.

41 Naimâ, *a.g.e.*, V, s. 34; Abdi Paşa, *a.g.e.*, v. 16b. Hammer bu azlı 16 Şevval olarak gösteriyor (*a.g.e.*, X, s. 174). Fakat vakanüvis Naimâ ile o dönem müelliflerinden Abdi Paşa'nın kaydı daha isabetli görülmektedir.

mesi ihtimali yoktur» diye Yeniçeri ağası ve Kethüda Bey'in hatırını aldı. Onlar da divandan memnun ayrıldılar⁴². Bu arada Surnazen Mustafa Paşa Edirne'ye nefy edildi⁴³. Arkasından Kapucubaşı Boyacı Hasan Ağa'nın Edirne'ye gönderilmesini, Mustafa Paşa'nın öldürülmesine tayin olunduğunu zanneden Ocak ağaları, korku ve endişeye düştüler. Fakat Kapucubaşı'nın, Surnazen Mustafa Paşa'ya Rumeli'de olan malların muhassıllığı emrini götürdüğü öğrenilince rahatladılar. Daha sonraları Mustafa Paşa, vasıtalı olarak; «*içeriye gönderile kâğıt sahtedir*» diye yemin edip⁴⁴, bunun düşmanları tarafından yapılmış bir hadise olduğunu⁴⁵ sadrazama ifâde etmişti. Sadrazam da «*Bize o makûle bir tezkere getirdiler, itimat etmedim*»⁴⁶ demişti. Hammer ise, Sadrazam'ın «*ben de inanmadım. Lakin ref'i erâcif için gönderilmesi lazım geldi diyerek mülâyemetle geçiştirdi*»ğini kaydetmektedir⁴⁷ ki, hakikaten de böyle olmuştur⁴⁸. 1062 senesi Receb ayının başları (Haziran-Temmuz)'nda Karaman vâlisi hakkında pek çok şikayet gelmesi üzerine Katırcıoğlu Karaman'dan Silifke'ye nakledilerek, Karaman eyaleti Surnazen Mustafa Paşa'ya verildi⁴⁹. Ancak aynı yıl Ramazan ayının başlarında askerlerin ulufesi verilmediğinden bin kadar sipahi Devterdar Emin Paşa'nın evini basıp her tarafı tahrib ederek kendisini de kaçırmaları üzerine, azl olunarak⁵⁰ defterdarlık hizmeti Karaman vâlisi bulunan Surnazen Mustafa Paşa'ya verildi (5 Ramazan/10 Ağustos)⁵¹. Makamına oturması ise Ramazan ayının 12 (17 Ağustos)'inde vuku buldu⁵².

42 Naimâ, *a.g.e.*, V, s. 34-36.

43 Naimâ, *a.g.e.*, V, s. 36; Hammer, *a.g.e.*, X, s. 174; Pakalın, *Maliye Teşkilatı*, I, s. 357.

44 Naimâ, *a.g.e.*, V, s. 36.

45 Hammer, *a.g.e.*, X, s. 174.

46 Naimâ, *a.g.e.*, V, s. 36.

47 Hammer, *a.g.e.*, X, s. 174.

48 Sadrazam, Surnazen Mustafa Paşa hakkında «*yerimizi isteyen rakibimiz*» diye bahsettiğinden (Naimâ, *a.g.e.*, V, s. 35) olayı geçiştirdiği bariz olarak anlaşılıyor.

49 Naimâ, *a.g.e.*, V, s. 213; Silahdar, *a.g.e.*, I, s. 107; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/II, s. 417.

50 Naimâ, *a.g.e.*, V, s. 234.

51 Abdi Paşa, *a.g.e.*, v. 24b; Silahdar, *a.g.e.*, I, s. 107. Pakalın da *Maliye Teşkilatı Tarihi*'nde (I, s. 359) aynıını yazmaktadır. Kâtib Çelebi, Fezleke

Mustafa Paşa'nın, defterdarlığında para azlığı ve hazinede olan «ihtilâlden» şikayetçi olması üzerine, vezirler, şeyhülislâm, kazaskerler ve ulemâ, Pâdişâhın huzuruna çağrıldı. Mirî malî husûsunda yapılan kounşmalar sonunda, şu karara vardılar : «*Erzurum, Çankırı, Kastamonu ve diğer eyâletlerin sahibleri tahammüllerine göre şu miktar akçeye kanaat edüp geride kalan şu miktar akçeyi her sene İstanbul'a göndermek üzere her mansıba hâlinâe göre irsâliye bağlansın ve bu mansıbları olanlar o miktarda muayyen para göndermek üzere iltizam suretiyle alsınlar. Bundan sonra, bunlardan Mısır'da olduğu gibi para gelsün; zeamet, has ve başmâklılardan⁵² dahi bir miktar lüzumundan fazlası mîriye bağlansın*». Bu kararı hemen yürürlüğe koydular. Bunlardan başka, Osmanlı memleketindeki her değirmenden bir riyal un vergisi alınmak için emirler çıkarılarak, senede 100000 guruş elde etmek uygun görüldü. Bu vergilerin toplanmasına Üsküdar'dan başlandı ise de halk toptan ayaklanınca hükümet o an için bu vergiyi toplamaktan vazgeçmişti⁵⁴. Defterdar Surnazen Mustafa Paşa hazineye para toplamada «*yed-i tûlâ*» gösterip⁵³ garip şekillerde para tahsil ediyordu. Meselâ bir ay içinde Mumhâne emânetinin sâhibi Mehmed Çavuş'u kandırıp Devletöğlü denilen müfsit, rüşvetçi bir ermeni'ye 15 kese karşılığında vermişti. Daha sonra baltacılar Devletöğlü'ndan muayyen parayı isteyince ödemedi âcizlik göstermişti. Bunun üzerine bu defa da aynı yer Ali Bey adındaki bir şahsa peşin para ile verilmişti. Diğer bir misâl ise, tahsildar adıyla anılan Yusuf ve Kapucubaşı Tokmak Ömer'e,

(s. 381)'de «*Ramazan'ın dördünde Emir Paşa mazul olup yeri karaman eyâleti'ne mutasarrıf olan Surnazen Mustafa Paşa'ya verildi*» demektedir. Muhtemelen de Emir Paşa azl olunup 5'inde Mustafa Paşa defterdarlığa tayin olunmuştur. Naimâ, defterdarlığa atanan Surnazen Mustafa Paşa'yı muhassıl olarak gösteriyor ise de (a.g.e., V, s. 235) bu mümkün değildir; o zaman kendisi çelişkiye düşer. Zira aynı eserin 213'üncü sahifesinde Karaman eyaletinin Surnazen Mustafa Paşa'nın uhdesine verildiğini kaydetmektedir.

52 Naimâ, a.g.e., V, s. 247.

53 Başmâklık : Osmanlı Devleti'nde «*toprak ve arazi rejiminde, havass-ı hümâyûn köylerinde, pâdişâhın vâlidisi, ve kerimleri gibi, kadın sultanlara ve hasekîlere tahsis edilen ve 20000 akçeye kadar olan tayinat ve tahsîsata verilen addır*» (M.T. Gökbilgin, «*Başmâklık*» I A, II, İstanbul 1979, s. 353).

54 Naimâ, a.g.e., V, s. 249-250.

55 A.g.e., s. 253, 262.

Siyavuş Paşa'nın Rumeli beylerbeyisi bulunduğu zaman, tutuklanmaları için emir verilmişti. Bunun üzerine, Defterdar Surnazen Mustafa Paşa, vezirazama; «*Ne işlersin? Ya sonunda parayı bize kim getirir?*» diyerek buna engel oldu. Bu olay dolayısıyla Siyavuş Paşa, Rumeli beylerbeyiliğinden alınarak Silistre'ye nakledildi. Hattâ Tokmak Ömer, yaptığı zulümler dolayısıyla haps olunmuş iken, verdiği 35 keseyi 100'e tamamlamayı taahhüd ederek, defterdarların himayesinde salıverildi⁵⁶. Bu misallerden de anlaşıldığı gibi Defterdar Surnazen Mustafa hazineye para bulabilmek için ele geçirdiği bütün imkanları kullanıyordu.

Mustafa Paşa'nın defterdarlığında malî durumun düzeltilmesi için yapılan çalışmalar devam etti. 20 Rebiülahir 1063 (20 Mart 1653) tarihinde defterdara bir hatt-ı şerif gönderilerek, «*hazinenin ahvalinin ihtilâli görüle*» buyrulmakta ve malî durumun düzeltilmesi istenmekte idi. Sultan IV. Mehmed'in bu fermanı, Divan üyelerinin defterdarın sarayında yapılan toplantıda okundu. Ferman-da; Osmanlı ülkesinin gelirinin 240000 yük, fakat masrafın 1200 yük daha fazla olduğu belirtilerek, gelecek senenin gelirinden bir kısmının peşin alınarak sarf edildiği hatırlatılıyor ve bu problemin çaresinin bulunması için meşveret edilmesi isteniyordu. Görüşmeler sonunda, Kemankuş Kara Mustafa Paşa'nın 1053 yılında gelir ve gideri birbirine denkleştirdiği, hattâ geliri daha fazlaya çıkardığı anlatılarak, neden sonra giderin arttığı ve çaresinin ne olduğunu anlamak için, her kalemden 10'ar yıllık hesapları ihtiva eden tezkerelerin düzenlenmesi kararlaştırıldı. Defterdar Surnazen Mustafa Paşa, hazırlanan bu tezkireleri vezirazama verdikten sonra, tekrar bu mesele üzerinde incelemelerde bulundu. Fakat bir netice çıkmadı. Çünkü, hesap görülüp, gelire göre masrafı azaltmak ve bu sûretle devlete düzen vermek, Müverrih Naimâ'nın ifâdesiyle, «*söz ile gidilecek iş değil, irâdesi kuvvetli ve kâhir birinin işe başlamasına bağlı*» idi⁵⁷.

Para azlığından donanma mühimmatının kâfi miktarda tedârikinde sıkıntı çeken Kapudan Derviş Mehmed Paşa ile Defterdar Surnazen Mustafa Paşa arasında Tarhuncu Ahmed Paşa'nın

56 Naimâ, a.g.e., V, s. 262.

57 A.g.e., s. 278.

sadaretinde kırıncı bir tartışma meydana gelmişti⁵⁸. Daha sonra, Derviş Mehmed Paşa vezirazam oldu. Fakat mezkur mesele yüzünden Surnazen Mustafa Paşa ile aralarındaki düşmanlık sürmekte idi. Lakin hazine boş ve «*defterdar işbilir, akçe peydasına kâdir olmağın*» intikam almaya başlamadı. Mecburen Mustafa Paşa'nın yüzüne gülüp yerinde bıraktı. Ulufeyi tamamlaması ve çalışıp hizmet eylemesi için dostluk göstererek hilât gönderdi. Mustafa Paşa da, vezirazamın birgün intikam almaya teşebbüs edeceğini bildiğinden dikkatli ve dürüst çalışıyordu. Buna rağmen, 1 Cemaziyevvel 1063 (30 Mart 1653) tarihinde defterdarlıktan azil edilerek, yerine Moralı Mustafa Ağa getirildi. Surnazen Mustafa Paşa ise Timaşvar eyaletine tayin olundu⁵⁹.

Bilâhere Bozcaada muhafızlığı'na tayin olunan Surnazen Mustafa Paşa⁶⁰, Kapudan Dellak Mustafa Paşa'nın vazifesini yapamayacağını bildirerek çekilmesi üzerine, Bozcaada muhafızlığından alınarak 1065 Şaban ayının ilk on gününde (Mayıs-Haziran 1655)⁶¹ kapudanlığa tayin olundu⁶². Bu tayin dolayısıyla, donanma sefere hazırlanmış iken yeni kapudanın Bozcaada'dan gelinceye kadar tehir edildi⁶³. Surnazen Mustafa Paşa, İstanbul'a gelip kürk giydi ve donanma ile birlikte ayrıldı. Düşman gemileri. Çanakkale Boğazı önünde demir attıklarından Şaban ayının 16'ncı günü (21 Ha-

58 *A.g.e.*, s. 285-287.

59 *A.g.e.s.* 297; Abdi Paşa, *a.g.e.*, v. 27a; Silahdar, *a.g.e.*, I, s. 107. Pakalın (*Maliye Teşkilâtı*, I, s. 369) bunu teyid etmektedir Mehmed Süreyya ise (*Sicill-i Osmani*, IV, s. 395) Mustafa Paşa'nın tayinini 1063 olarak gösteriyor. Fakat Kâtib Çelebi, bu azil Cemaziyevvelin 17'si olarak vermekte (*Fezleke*, II, s. 385) ise de bunun bir hata olması gerekir. Uzunçarşılı da, Mustafa Paşa'nın Bazcaada'ya tayin olunduğunu yazıyor (*Osmanlı Tarihi*, III/II, s. 411) ise de, bu yanlıştır.

60 Naimâ, (*a.g.e.*, VI, s. 102) ve Silahdar (*a.g.e.*, I, s. 12) Surnazen Mustafa Paşa'yı kapudanlığa tayin olunurken Bozcaada muhafızı olarak göstermektedirler. Mehmed Süreyya, «*Tamışvar'dan 1064'de azille Bozcaada'ya memur oldu*» günü belirtiyor (*Sicill-i Osmani*, IV, s. 395). Pakalın da Surnazen Mustafa Paşa'nın Bozcaada muhafızlığı yaptığını teyit etmektedir (*Maliye Teşkilâtı*, I, s. 369).

61 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 102; Osman-zâde Tâib, *a.g.e.*, s. 102.

62 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 99; Silahdar, *a.g.e.*, I, 12; Mehmed Hlîfe, *a.g.e.*, s. 35.

63 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 99; Silahdar, *a.g.e.*, I, s. 12.

ziran 1655) muhârebe yapılması iktiza etti. Naimâ'nın ifâdesine göre savaş şöyle cerayan etti; «*Vakt-i Zuhr'da muvafık rüzgâr ile yürüdüler. Mu'tad üzere kalyonları ileriye dizilip sekiz pare mavne akablerine ve bir mikdar çekdiri kalyonlara kafadar... Kapudan Paşa kadırgasıyla gerideydi. Düşman gemilerine top menzili kadar yaklaştıklarında akıntı kalyonları Rumeli tarafına sürüklediğinde düşman gemileri yelkenlerini açarak saldırdılar. Diğer mavna ve çekdiri Kapudan Paşa ile düşman gemilerini enselerinden topa tuttu*». Akşama kadar hayli mücadele olmuş ve iki taraftan da pek çok kimse hayatını kaybetmişti. Osmanlı donanmasından da 9 gemi batmıştı⁶⁴. Bu savaşta Osmanlı donanmasında umumî bir sükûn havasının mevcudiyetinden dolayı mağlub oldular. Askerler bazısı hayatını kaybederken, bir kısmı da esir oldu. Özellikle Osmanlı askerinin birbiriyle uğraşması, düşmanın galib gelmesini sağladı. Şöyleki yeniçeriler, savaş yerine vardıklarında gemilerde baştan huzuru bozarak askerlerin hezimetine sebep olmuşlardı⁶⁵. Bu mağlubiyet üzerinde Osmanlı donanması Sakız adasına doğru çekildi⁶⁶.

Bu sırada düşman Benefşe kalesini kuşatmıştı. Kalede açlık tehlikesi ihtimali ortaya çıktığında, zahire yardımı için harekete geçen Surnazen Mustafa Paşa, zahireyi Benefşe'ye götürürken yolda düşmana hücum etmişti. Venedikliler de Osmanlı donanmasının bu meşguliyetinden faydalanarak zahireyi ele geçirmişlerdi. Kapudan çok kalabalık olan düşman donanması karşısında kaleye yaklaşamıyarak geri dönmüştü. Bu sırada pâdişâhdan bir hatt-ı şerif geldi. Divan toplanarak okundu. Pâdişâh, gönderdiği fermanla «*sen ki vezirim Kapudan Mustafa Paşa'sın. Eğer şöyle ki, ihmâl ü tekdsül idüp Benefşe kalesini küffarın muhâsarasından halâs etmezsen, sana ve seninle olan ümerâ ve kaptanlara bir vecihle şimşir-i azâbımdan eman u zemân verilmeyüp cümlelerinizi eşedd-i akibetle katl ederim*» diye tehdid ve tenbihte bulunmuştu. Surnazen Mustafa Paşa o gece gizlice Koca Abdi Paşa ile istişâre edip düşmanın karadan da sıkıştırılması gerektiğini söyledi⁶⁷. Bundan

64 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 102-103.

65 Mehmed Halife, *a.g.e.*, s. 35-36.

66 Naimâ, *a.g.e.*, VI, 103.

67 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 103.

sonra Kapudan Mustafa Paşa ordusunu deniz ve karadan harekete geçirdi. Anadolu'dan toplar getirterek düşman gemilerine karadan ateş ettirdi. Karaya çıkmak isteyen yabancı askerler de öldürülmekteydi. Bu sayede Benefşe kalesi düşmeye yaklaştığı bir anda Surnazen Mustafa Paşa'nın aldığı tedbirlerle kurtarıldı. Papa'nın da yardım ettiği Venedik donanması, bir gece çekilip gitmek mecburiyetinde kalmıştı⁶⁸. Bundan sonra da Mustafa Paşa İstanbul'a döndü⁶⁹.

İstanbul'da askerlere zuyûf akçe verilmesi üzerine⁷⁰ 1066 Cemaziyelevvel'inin ikinci günü (27 Şubat 1656) Süleyman Paşa vezirzamlıktan azl edildi⁷¹. Sadaret mührü, kapucular kethüdasıyla Gird Serdari Deli Hüseyin Paşa'ya gönderildi⁷². Bu arada Kapudan Surnazen Mustafa Paşa da kâimmakamlığa tayin olundu⁷³. Asî askerleri teskin etmek için Kâimmakam Mustafa Paşa, isyanın elebaşlarından Rum Hasan Ağa'ya katilden feragat etmelerini ve yalnız malları ile yetinmelerini söyleyince, bu sözü asilere tesir etmediği gibi, Mustafa Paşa'ya «*sen dahi isteriz*» diye cevap verdiler⁷⁴. Surnazen Mustafa Paşa çok iyiliğini gördüğü Hasoda-başı Hasan Ağa'nın kurtulması için can u gönülden yalvarmış, fakat onu da kurtaramamıştı⁷⁵. Esasında bu fitnenin «*gizli muharriklerinden*»⁷⁶ veya «*muharrik-i fitne olanlardan birisi ve reisi Surnazen Mustafa Paşa idi*»⁷⁷.

68 *A.g.e.*, s. 103; Abdi Paşa *a.g.e.*, v. 41; Silahdar, *a.g.e.*, I, s. 15.

69 Naimâ, (*a.g.e.*, IV, s. 103) Surnazen Mustafa Paşa'ya Erzurum eyaletine

69 Naimâ, (*a.g.e.*, IV, s. 103) Surnazen Mustafa Paşa'ya Erzurum eyaletine verildiğini kaydetmektedir. Fakat daha sonra aynı eserin 138'inci sahifesinde tekrar kapudan olarak göstermektedir ki kendisi tenakuza düşmektedir. Erzurum'a tayininin sehiv olması gerekir.

70 Mehmed Halife, *a.g.e.*, s. 36.

71 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 138; Silahdar, *a.g.e.*, I, s. 26.

72 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 138; Silahdar, *a.g.e.*, I, s. 26; Abdi Paşa, *a.g.e.*, v. 46; Hammer, *a.g.e.*, X, s. 245; Mehmed Halife, *a.g.e.*, s. 36.

73 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 138; Silahdar, *a.g.e.*, s. 26; Abdi Paşa, *a.g.e.*, v. 46; Mehmed Halife, *a.g.e.*, s. 36.

74 Abdi Paşa, *a.g.e.*, v. 46; Silahdar, *a.g.e.*, I, s. 30.

75 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 148.

76 Abdi Paşa, *a.g.e.*, v. 46; Silahdar, *a.g.e.*, I, s. 30.

77 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 148.

Deli Hüseyin Paşa'nın tayin olunduğu sadarete, daha sonra Kaimmakam Mustafa Paşa getirilerek, sadaret hilatı giydirdi⁷⁸. Devlet erkânı vezirzamlı tebrük edip, el öptüler. O da onlara hilat giydirdi⁷⁹. Ancak askerlerin karşı çıkması üzerine⁸⁰ en fazla 4 saat süren bir vezirzamlıktan sonra azl edildi ve yerine Siyavuş Paşa getirildi⁸¹.

Surnazen Mustafa Paşa'nın vezirzamlığında yaptığı tek tayin ise Karagöz Mehmed Ağa'nın defterdarlığa atamasıdır. 3 Cemaziyelevvel (28 Şubat)'da Defterdar Halıcı-zâde azl edilince Karagöz Mustafa Ağa defterdarlığa getirilmiştir⁸². Daha önce de belirtildiği gibi, sadaret mührü Deli Hüseyin Paşa'ya 2 Cemaziyelevvel (27 Şubat)'de gönderilmiş ve Mustafa Paşa da kâimmakam olmuştu. Surnazen Mustafa Paşa vezirzamlı olduğunda, daha önce Deli Hüseyin Paşa'ya gönderilen sadaret mührünü döndürmek için

78 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 149; Abdi Paşa, *a.g.e.*, v. 46; Mehmed Halife, *a.g.e.*, s. 39; Silahdar, *a.g.e.*, I, s. 32; Hammer, *a.g.e.*, X, s. 254.

79 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 149.

80 Askerlerin karşı çıkmasının sebepleri kaynaklara göre değişiyor; Naimâyâ göre, Mustafa Paşa «*kendi âleminde sâkin bir adamdır, ona gayri mansıb verülp sadaret-i uzmaya bir gayur, müstaid kulları nasb olunmak münasibtir*» (*a.g.e.*, VI, s. 149). Abdi Paşa (*a.g.e.*, v. 46) ve Silahdar'a (*a.g.e.*, I, s. 32) göre, Mustafa Paşa'nın «*bir ehl-i garaz*» oluşudur. Hammer ise «*bu terfiden zorbalı memnun olmayıp, Mustafa Paşa'ya 'bizi yalnız sen sadr-ı azam olmak için mi isyan ettirdin*» diye bağırdıklarını, Yeniçeri ile Sipahilerin Surnazen Mustafa Paşa'nın kendisine «*tevdi olunan hizmet-i mühimmeyi ifâyâ mukteditir olmadığını*» ileri sürdüklerini kaydediyor (*a.g.e.*, X, s. 254). Belki de askerlerin Surnazen Mustafa Paşa'yı istememeleri hususunda bahanelerle sebepleri birbirinden ayrıca-cak en doğru teşhisi koyan Mehmed Halife, «*kul taifesi başları korkusundan*» kaydı ile vermektedir (*a.g.e.*, s. 39). Elbette istediği makamı elde edebilmek için her yola başvuran Mustafa Paşa, sadarete kalsa bu makamı korumak için her türlü çareye başvurabilirdi.

81 Mustafa Paşa'nın sadaret müddeti kesin olarak bilinmiyor. Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 149'da 4 saat, s. 154'te 3 saat ve s. 246'da bir kaç saat diyor. Abdi Paşa, *a.g.e.*, v. 46, 47a'da 4 saat olarak kaydediyor. Mehmed Halife, (*a.g.e.*, s. 39) saatını bildirmemiş. Silahdar, *a.g.e.*, I, s. 32'de 4 saat, s. 35, 107'de 3 saat olarak yazıyor. Hammer, *a.g.e.*, X, s. 254'de 4 saat ve Evliya Çelebi, *a.g.e.*, I, s. 283'de bir saat olarak kaydedilmektedir. Tarihçilerin kendileri dahi kaç saat vezirzamlık yaptığını kesin olarak veremediklerine göre en fazla 4 saat vezirzamlık yapmıştır.

82 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 139; Silahdar, *a.g.e.*, I, s. 26.

alelacele Sipahi Mehmed isminde biri gönderildiğine⁸³ göre, Mustafa Paşa'nın vezirazamlığa tayini 28 Şubat olmalıdır ki Karagöz Mehmed Ağa'nın defterdarlığa tayini de aynı gündür⁸⁴. Bu tayini Surnazen Mustafa Paşa yapmıştır.

Vezirazamlıktan azl olunan Surnazen Mustafa Paşa tekrar kapudanlığa getirilmiş ve donanma ile sefere giderken Erzurum eyaletine tayin olunmuş ve acele olarak gitmesi tenbih edilmişti⁸⁵. Bunun sebebi ise tekrar vezirazam olmasından korkulması idi⁸⁶.

Erzurum'a giden Mustafa Paşa «*mevt-i tabii*» ile Erzurum vâlisi iken 19 Rebiülevvel 1067 (5 Ocak 1657)'de vefat ettiği⁸⁷nde 77 yaş 60'1 geçmişti⁸⁸.

Hasodabaşılığından vezirazamlığa kadar 9 senede 11 görevde bulunan ve makam hırsıyla hareket eden Surnazen Mustafa Paşa, Rumeli beylerbeyisi iken Girid'te Deli Hüseyin Paşa'dan serdarlığı alabilmek⁸⁹ daha sonra da, vezirazamlığı elde edebilmek için askerleri dahi kıskırtmaktan çekinmemiştir⁹⁰. En fazla 4 saat süren vezirazamlığı bu yolla gerçekleştirmiş, ancak, yine askerlerin karşı çıkmasıyla azl edilmiştir. Daha önce ikinci defterdarlığında «*yed-i tülâ*»⁹¹ göstererek, çeşitli yollarla hazineye para toplamıştı. Bunlardan da anlaşıldığı gibi Surnazen Mustafa Paşa, makamını muhafaza edebilmek ve bir üst makama geçebilmek için gayr-i meşrû yolları kullanmaktan dahi çekinmemiştir. Yani

83 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 149.

84 Osman-zâde Tâib, Surnazen Mustafa Paşa'nın dört saat vezirazamlığında, Karagöz Mehmed Ağa'yı defterdar tayin ettiğini teyitle «*çalacak zurnası çıktı cebinden Karagöz*» mısraının o zaman meşhur olduğunu yazıyor (*a.g.e.*, s. 154). Mehmed Süreyya da, Karagöz Mehmed Ağa'yı Surnazen Mustafa Paşa'nın defterdarlığa tayin ettiğini kaydetmiştir (*a.g.e.*, IV, s. 170, 395).

85 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 154; Abdî Paşa, *a.g.e.*, v. 47; Mehmed Halife, *a.g.e.*, s. 41; Silahdar, *a.g.e.*, s. 35.

86 Mehmed Halife, *a.g.e.*, s. 41.

87 Naimâ, *a.g.e.*, VI, s. 246; Silahdar, *a.g.e.*, I, s. 107; Hammer, *a.g.e.*, XI, s. 15.

88 Silahdar, *a.g.e.*, I, s. 107.

89 Naimâ, *a.g.e.*, IV, s. 433.

90 Naimâ, *a.g.e.*, IV, s. 134, VI, s. 148; Hammer, *a.g.e.*, X, s. 155, 254.

91 Naimâ, *a.g.e.*, V, s. 252-253.

hırs ve ihtiras⁹² peşinde koşan Mustafa Paşa, arzularına mâni her şeyi ortadan kaldırmak için meşru olmayan yolları da denemiştir.

Surnazen Mustafa Paşa, Benefşe de kendisi donanma ile beraber bulunduğu halde aldığı tedbirlerle düşmanı karadan da sıkıştırarak kaçırmıştı. Yine o döneme göre «*azim bir donanma tedârik etmişti*»⁹³. «*İşbilür*»⁹⁴ bir devlet adamı olan Surnazen Mustafa Paşa, gerçek istidadını ortaya çıkaracak doğru dürüst bir görevde uzun müddet kalmamıştır. Zira 9 senede (1058-1067) bazı yerlere iki defa tayin olunmak sûretiyle 11 makamda bulunmuş ki, bu kadar zaman zarfında bir kişinin kabiliyetini tam olarak ortaya çıkması mümkün değildir.

Surnazen Mustafa Paşa'nın 9 senelik üst seviyedeki memuriyet hayatında üst üste yapılan aziller ve askerlerin sık sık işe karışarak istedikleri şahısları önemli devlet kadrolarına getirmeleri devletin iç karışıklığını ve otorite boşluğunu da açıkça göstermektedir.

92 Osman-zâde Tâib, *a.g.e.*, s. 103'de vezirazamlıktan azl olunan Surnazen Mustafa Paşa'nın «*gerçi ma'zâl oldum ama paye kat' ettim*» dediğini söylüyor.

93 Mehmed Halife, *a.g.e.*, s. 41.

94 Naimâ, *a.g.e.*, V, s. 107.